

Gyóni Gábor

A keleti szlávok és Kelet-Európa (V–X. század)

Kelet-Európa alatt történeti-földrajzi értelemben a Kárpátoktól és a Visztulától, illetve Pripjaty-mocsaraktól keletre terjedő, az Urál illetve a Kaukázus, és a Fekete-tenger által határolt térséget értjük. E nagy kiterjedésű, kontinentális éghajlatú szárazföldi térség több természetföldrajzi zónára oszlik (tundra, tajga, a lombos erdők, erdős steppe, steppevidék), melyek alapvetően meghatározták az itt élő népek életmódját.

A (keleti) szlávok például, akik minden valószínűség szerint jövevénynek tekinthetők ezen a területen, kezdetben a lombos erdők, délen az erdős steppe, északon a tajga déli sávját szállták meg. A steppeövezet viszont még sokáig a nomád népek szállásterülete maradt. A legelső írott források, melyek a (keleti) szlávokról szólnak (a gót Jordanes: *Getica*, VI. század közepe), erdőkben és mocsarakban lakó népekként jellemzik őket a Dnyeszter, a Dnyeper, a Visztula vidékén. Néhány évszázaddal később a muszlim földrajzi irodalomban hasonló szláv-képpel találkozhatunk, erdőkben és mocsarakban élő népként ábrázolva őket.

Az orosz nép hosszú, évszázados evolúció során alakult ki a (keleti) szláv törzsekből. Bár az orosz és szovjet történetírásban is vannak hagyományai az 'orosz' ethnonym (és az 'Oroszország' toponímia) anakronisztikus visszavetítésének, orosz népről csak a XIII-XIV. századtól lehet beszélni.¹ Az alábbiakban azt követjük nyomon, kivel kerültek kapcsolatba a keleti szlávok, milyen hatások érték őket, a „kezdetektől” a Rusz megalakulásáig.

A kelet-európai térség ezer szállal kötődött a tőle keletre eső területekhez: *Eurázsia* hosszú évszázadokon keresztül kulturális értelemben is nagyjából egységes zónát alkotott, legalábbis a vaskor, a lovas nomadizmus megjelenése óta. A bronzkori, lokális földműveskultúrák helyébe lépő magisztrális civilizáció, a lovas nomadizmus elősegítette az eurázsiai térség kulturális homogenizációját (ennek pompás tárgyi emlékei a szkíta-szibériai állatstílus művei a Kárpátoktól az Altájig). A földrajzi Kelet-Európát a nagy világvallások és az első államalakulatok megjelenése előtt sokkal több kulturális, etnikai szál kötötte kelethez, Euráziához (voltaképpen annak része volt), mint Nyugat-Európához.

A szláv népek őshazája a legelterjedtebb elképzelés szerint a Visztula-Pripjaty mocsarak környékére tehető, illetve a Csehország (Bohémia) – Kárpátok – Galícia vonaltól, azaz a bizonyosan egykori kelta területektől északra, északkeletre.² Paleolingvisztikai kutatások szerint (F. P. Filin) az ősszláv nyelv bővelkedett a lombhullató erdei zóna faunáját és flóráját leíró lexikában, azonban hiányzik a tengerre, a magashegységekre, vagy a steppei zónára jellemző

¹ Font Márta: *Oroszok // Korai Magyar Történeti Lexikon (9 – 14. század)*. Budapest 1994. p. 510.

² *История России. С древнейших времен до конца XVI века*. (отв. ред. Сахаров А. Н., Новосельцев А. П.) Москва 1997. p. 40-41.

szókészlet. Azaz a szláv őshaza erdős, mocsaras, a steppétől és a tengertől távol eső területeken keresendő. A visztulai-pripjatyi szláv őshaza elképzelése mellett a tudományos irodalomban elterjedt a kárpát-medencei – dunai szláv őshaza koncepciója is (O. N. Trubacsov), ami – historiográfiai szempontból - tulajdonképpen az első, középkori (Régmúlt Idők Krónikája - PVL) szláv őshaza-koncepció felelevenítésének tekinthető.

A keleti és északi irányú szláv vándorlás nemcsak retrospektív megfontolásokból tekinthető világtörténelmi jelentőségű eseménynek, mivel a későbbi évszázadok folyamán, egészen napjainkig a szláv nyelvű népek váltak dominánssá Kelet-Európában, hanem a szlávok nyugat → kelet (észak) kirajzása a maga korában is fontos esemény volt Európa történetében, hiszen korábban a kelet → nyugat irányú népmozgások határozták meg Kelet-Európa néptörténetét, ez esetben viszont azt tapasztalhatjuk, hogy egy „európai” népcsoport áramlott keleti irányba.

V. O. Kljucsevszkij szerint Oroszország története egy olyan ország történelme, amely „kolonizálódik”, a folyamatos népmozgás, kolonizáció az orosz történelem egyik alapvető, meghatározó jellemzője. Az oroszok őseinek, a keleti szlávoknak ez a mozgása, keletre áramlása az 1. évezred közepe táján kezdődhetett meg.

A keleti szláv kivándorlás okait illetően források hiányában persze csak találgathatunk, de azt minden bizonnyal politikai tényezők is meghatározták. Általánosan elfogadott például (amiről a bizánci Theophylaktosz Szimokattész is beszámol), hogy a szlávok balkáni megjelenése összefüggésbe hozható az avar expanzióval.

A keleti szlávok őseinek életére a jelek szerint, kezdetben a gótok voltak a legnagyobb hatással, akik a III-IV. században a szlávok keleti szomszédai voltak, és akik skandináviai őshazájukból vándorolva jelentek meg Kelet-Európában (*Oium*, a 'Vizek országa', ahogy a gótok nevezték a Baltikumtól a Fekete-tengerig húzódó földjüket). A Fekete-tenger térségét a Skandinávia (Gotland) – Visztula – Pripjaty – Dnyeper útvonalon érték el.

A germán nyelvű gótok a IV. század közepére már egyfajta államiság csíráit kezdték megteremteni a kelet-európai térségben. Hermanarich gót király – mint ez Jordanes Geticájából ismert – ekkora a Volga és a Volhov mentén élő finnugor népekre is kiterjesztette hatalmát. Némileg hasonló történelmi utat jártak be, mint fél évezreddel később a szintén eredetileg germán, skandináv gyökerű ruszok. A gótok is – ahogy arról már korábban szó esett - Skandináviából érkeztek Kelet-Európába, és akárcsak később a ruszok, a kelet-európai folyami hálózatot (*Oium!*) ütőétként felhasználva terjesztették ki uralmukat a térségben. „Utódaikhoz” hasonlóan flottilláikkal támadások sorát zúdították Bizáncre (257-ben a krími Boszporusz és Kis-Ázsia ellen léptek fel; 262-ben Thrákiánál, 267-ben Athénál, 269-ben a Dnyepernél bukkantak

fel a gótok hajói). Ilyen értelemben tehát a IV. századi kelet-európai gót térség a Rusz történelmi előzményének tekinthető.

A keleti gótok és a velük szomszédos szlávok között kulturális kapcsolatok épültek ki, amit a keleti szláv (orosz) nyelv gót eredetű jövevényszavai is tanúsítanak. Gót eredetűek például az orosz nyelvben a *meč* 'kard' (gót: *mēkeis*), *hleb* 'kenyér' (gót: *hlaifs*), *gvozď* 'szög' (gót: *gazds* „valaminek az éle”), *dolg* 'adósság' (gót: *dulgs*), *dvor* 'udvar' (gót: *dauro*) *bukva* 'betű' (gót: *bōkōs*) lexikák. Látható, hogy itt kultúrszavakról van szó, a gazdasági életre (földművelés, ipar, kézművesség, állattenyésztés) vonatkozó kifejezésekről, ami alapján feltételezhető, hogy a gótok jelentős hatással voltak a proto-keleti szlávok gazdálkodására.

Régészetileg a csernyahovi kultúra azonosítható a kelet-európai gótokkal, ennek a területén (a mai Nyugat-Ukrajnában) kerültek elő a germán nyelvű rúnairásos emlékek.³

A gótok államkezdeményének a hunok vándorlása vetett véget. A hunok – valószínűleg az első török nyelvű nép Európában – 375-ben keltek át a Volgán, majd szétzúzták Hermanarich gót államát. A hunok tovább vonulva nyugatra, a Kárpát-medencében alakították ki uralmi központjukat, ám erős hatást tett rájuk a gót kultúra (jellemző, hogy a legismertebb hun uralkodó, Attila neve is nyilvánvalóan gót eredetű). A germán gótok nagy tömegei a hun lökés hatására elhagyták Kelet-Európát (bár egy csoportjuk a Krímben maradt, ahol még a XVI. században is beszélték a gót nyelvet), a Kárpát-medencében, a Balkánon, majd Itáliában és Hispániában telepedtek meg, és asszimilálódtak a helyi (új)latin népességbe.

A hun vándorlás talán legnagyobb világtörténelmi jelentősége abban áll, hogy megsemmisítette a IV. század közepére lassan formálódó gót térséget.

Az orosz szakirodalomban újabban népszerűvé vált az az elképzelés, amely a Középső-Volga vidékén a III–VII-VIII. században egzisztáló imenykovi régészeti kultúra népét a szlávokhoz köti. Az érvelés szerint az ekés földművelést folytató kultúra népessége a hun migráció következtében jelent meg a Volga vidékén, nyugatról (eredetét a Felső-Dnyeper vidékére lehet visszavezetni). A permi nyelvekben kimutatható néhány nagyon korai, a földműveléssel kapcsolatos szláv kölcsönszó, melyek szintén e kultúra szláv jellegét támasztaná alá. Az imenykovi kultúra a volgai bolgárok első csoportjainak megjelenése miatt szakadt meg a VII-VIII. században, bár hordozóinak egy része helyben maradt, átadva a fejlett földműves tradíciókat a jövevény török bolgároknak. Az elmélet magyarázatot ad arra is, miért nevezte a X. században Ibn Fadlán szlávoknak a volgai bolgárokat.⁴

³ Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Москва 2001. p. 87-88. Bár a szovjet historiográfiában ezt a kultúrát is előszeretettel azonosították (pl. A. V. Arcihovszkij, B. A. Rybakov) a szlávokkal. Материалы и исследования по археологии СССР № 82. Черняховская культура. Москва 1960. p. 5.

⁴ Седов В. В. К этногенезу волжских болгар // Российская Археология 2001/2. p. 5-14.

A gótok távozása után vákuum keletkezett a Pripjatytól keletre eső területen, ekkor kezdődhetett a szlávok óvatos keleti terjeszkedése. Régészetileg a mai Ukrajna és Moldova területén kimutatható, a csernyahovi kultúra területén létrejött penykovi kultúra, melyet a (keleti) szlávokkal szoktak azonosítani (a VI. századi Jordanesnél és Prokopiosznál is szereplő antokkal).⁵ A szlávok az V. században már elérték a Dnyepert, ahol iráni nyelvű népességgel találkozhattak.

Amíg a germán nyelvű gótok új jövevények voltak Kelet-Európában az első évezred közepén, addig az iráni nyelvű népek múltja évezredek távolságokba nyúlik vissza. Bár az I. évezred közepén Kelet-Európa iráni világa már alkonyához ért, az irániak jelenléte még sokáig éreztette hatását a Don, Donyec vidékén (az óorosz krónikák még a XII. században is megemlékeznek irániakról, s a Magyarországra telepedett jászok is e kelet-európai térségből érkeztek hazánkba, vélhetőleg a kunokkal együtt).⁶ Vlagyimir Szvjatoszlavics 980-ban felállított pogány pantheonjában Horsz és Szimarg istenek neve iráni eredetű.⁷ A keleti szláv (orosz és ukrán) lexikában számos iráni eredetű szó fellelhető, mint például a *bog* 'isten', *szobaka* 'kutya', *topor* 'balta', ukrán *hata* 'ház'.⁸

A hunok után megnyílt steppei országúton először az ogurok (463), majd a VI. században az avarok tűntek fel, utóbbiak jelentős szerepet játszottak a szlávok történetében. Az avarok emléke fennmaradt a középkori keleti szláv hagyományban: a PVL megemlékezik az avarokkal azonosítható obri népről, akik szlávokat fogtak a kocsi elé. A szlávokat sanyargató avarokat azonban elérte a végzet, kipusztultak. „Elvesztek, mint az avarok (obrik)” – ez a közmondás még az Óskronika keletkezése idején is ismert volt a keleti szlávok között. A PVL közvetett módon – és történetileg helyesen – keletről jövő népekkel hozza összefüggésbe az avarok eltűnését. A bolgárok - akiknek eredeti nem szláv jellegét is helyesen ismeri a PVL - kazárok általi elűzetéséről is beszámol a PVL, aztán a „fehér ugorok” Kárpát-medencébe költözését említi. Majd némi kronológia zavarral a besenyők és a fekete ugorok vándorlásáról ad hírt, amely immár Oleg fejedelem (879 – 912) idején történt.

Figyelmet érdemel, hogy a középkori keleti szláv hagyomány fontosnak tartotta, hogy megemlékezzen a Kárpát-medence – a krónika szerint a szláv őshaza - eseményeiről...

Az említett népek közül a fekete ugorok minden kétséget kizáróan a magyarokkal azonosíthatók. A fekete ugorok a 898-as évnél is felbukkannak – az évszám pontatlan: a nyilvánvalóan XI. századi krónikás betoldása szerint, a fekete ugorok úgy vonulnak, mint „most

⁵ Седов В. В. Освоение славянами Восточноевропейской равнины // Восточные славяне. Антропология и этническая история. Москва 1999. p. 153-159.

⁶ Koszta László – Nyitrai István: Jászok // Korai Magyar Történeti Lexikon (9 – 14. század). Budapest 1994. p. 301.

⁷ Скрынников Р. Г. Русская история IX – XVII веков. СПб. 2006. p. 55.

⁸ История России. С древнейших времен до конца XVI века. (отв. ред. Сахаров А. Н., Новосельцев А. П.) Москва 1997. p. 54.

a kunok”, akik aztán „átkeltek a nagy hegyeken”, a Kárpátokon, és megtelepedtek a volochok és szlávok földjén, azaz a Kárpát-medencében.

Nem ilyen egyértelmű a fehér ugorok azonosítása, akik a fekete ugorok (magyarok) előtt költöztek a Kárpát-medencébe. Itt felmerült a kazár és a magyar (László Gyula) azonosítás is, mely szerint, a magyarok már a VII. században a Kárpát-medencében éltek. A fehér ugorok esetében azonban – összevetve más, többek között bizánci, kazár, örmény, (sőt magyar) forrásokkal – minden bizonnyal a bolgár-török nyelvű onogurokról van szó, akik „ugor” neve megegyezik a magyarok szláv (és európai) elnevezésével.

Mindezen események történelmi előzményének Nagy-Bulgária kialakulása és felbomlása tekinthető, a Kubán, a Don, s talán a Dnyeper vidékén. A csuvasos típusú török nyelvet beszélő ogurok az V. század második felében (463) jelentek meg Délkelet Európában, a VI. században az utrigurok, kutrigurok a Bizánc körüli harcok résztvevői (Prokopiosz). A VII. században Kuvrat vezetésével kiépülő Nagy-Bulgária nem sokáig állt fenn, a fejedelem halála után szétbomlott, s a kagán fiai követőikkel különböző irányokba vándoroltak szét. Egy részük helyben maradt, a Kubán folyó vidékén, ahol Bíborbanszületett (VII.) Konstantin bizánci császár művében a X. században is említi a „fekete bolgárokat”. Egy részük északra vándorolt, ahol később megalapították a muszlim Volgai Bulgáriát, egy részük pedig Itáliába, Ravenna vidékére áramlott. Egy csoportjuk, a már említett „fehér ugorok” a Kárpát-medencébe költöztek, s egy jelentős szórványuk pedig az Al-Duna vidékén választott magának új hazát, Aszparuch vezetésével, ahol létrejött a mai Bulgária. Bár az al-dunai szlávok később elszlávosodtak, néhány bolgár-török eredetű szó így is bekerült az egyházi szláv nyelvbe, mint például a *tkr*, azaz ’tükör’, de felvethető a közvetlen keleti szláv bolgár-török érintkezés gondolata is (az orosz *kovcseg* ’bárka’ szó például bolgár-török eredetű).⁹

A bolgárokat (onogurokat) a felemelkedő kazárok üzték el a Kubán és Don közti lakóterületükről. A szintén török nyelvű kazárok által alapított kaganátus mintegy 150 évre „befagyasztotta” a steppe országútját. A kazárok hatalma a VII. század végére legalább a Kubán, de vélhetőleg az Alsó-Don és az Alsó-Volga vidékére is kiterjedt. A VIII. században a kazár-arab háborúk következtében a kazár hatalmi súlypont fokozatosan északra tolódott, a mai Dagesztán területéről (Szemender, Balandzsár) az Alsó-Volga irányába (Itil). A kazárokkal együtt jelentős iráni nyelvű, alán népesség is a Don, Donyec vidékére költözött, katakombás sírokat hagyva maga után.

A *pax cazarica* idején tehát nem érkezett jelentősebb néptömeg keletről, a Kazária területén kialakuló szaltovo-majaki régészeti kultúra népe fejlett földműveléssel foglalkozott, városias jellegű központjai kezdtek kialakulni. A szaltovo-majaki kultúra peremvidékén túl, a

⁹ Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. p. 319.

későbbi Volgai Bulgária területén már a VII-VIII. században hasonlóan fejlett földműveléssel találkozhatunk.¹⁰

A IX. század elején a Kazár Kaganátus hatalma nemcsak a „déloroszló steppe”, de a ligetes steppei övezet jelentős részére is kiterjedt, elért a Kámaig. Adófizetői voltak a volgai bolgárok, de a keleti szláv törzsek (poljánok, radimicsek) is. Ez utóbbiról a PVL is beszámol. Omeljan Pritsak szerint, Kijev városa is kazár alapítású erőd lehetett. Ennek bizonyítékai a település valószínűleg kazár eredetű neve, Szamvatasz (Szambatasz) és az itt talált zsidó dokumentumok (kijevi levél) is. Bár a PVL Kijev eredetére vonatkozó elbeszélése ezt cáfolja, amennyiben a kazárok már Kijevben találták a szlávokat.¹¹

Ezen érdekes képződmény, a Kazár Kaganátus a IX. század elején súlyos válságot élt át, amely a jelek szerint összefüggésben állt azzal, hogy a kazárok – legalábbis elitjük – felvette a zsidó vallást. Ennek kapcsán belviszály alakult ki Kazáriában, s a kazárok egy része az északkeletről, a Volga-Urál vidékéről feltűnő finnugor nyelvű néphez, a magyarokhoz csatlakozott.

A IX. század elején, ha a Kazár Kaganátus nem is, de a kelet-európai *pax cazarica* összeomlott, a belviszály mellett ennek külső oka is volt. Keletről népmozgás indult: magyarok, illetve török nyelvű népek, oguzok (úzok), besenyők érkeztek Kelet-Európába. Valószínűleg ezen történelmi esemény hatására törekedtek a kazárok – bizánci segítséggel – a sarkeli és szemikarakorszki erődök megépítésére.¹² A Kazár Kaganátus véglegesen 965-ben hullott a porba Szvjatoszlav (Szphendoszthlavosz) Igorjevics, a Kijevi Rusz fejedelmének hadjárata következtében.

Ezt követően a besenyők váltak a kelet-európai steppe uraivá. A X. század közepén – Biborbanszületett (VII.) Konstantin bizánci császár által írt, újkori kiadása nyomán „De administrando imperio” címen ismert műben - a besenyők Kelet-Európa valóságos „szuperhatalmaként” jelennek meg. Azonban dominanciájukat csak mintegy 150 éven keresztül tudták fenntartani. Majd ezt követően a XI. században már Magyarországon, a Balkánon és a Ruszban tepedtek le csoportjaik (Tatyiscsev egy értesülése szerint már 979-ben letelepedett a besenyők egy csoportja Ildej nevű fejedelmük vezetésével a Rusz déli határvidékein). A besenyők és a ruszok között az utolsó nagyobb viszályra 1036-ban került sor.¹³ A besenyők helyét a szintén török nyelvű kunok foglalták el. A jelen előadás keretein túlmutató kun – keleti

¹⁰ Греков Б. Д. Волжские болгары в IX – X веках // Исторические записки 14. (1945) p. 3 - 37.; Кирьянов А. В. К вопросу о земледелии волжских болгар // Краткие сообщения Института истории материальной культуры 57. (1955) p. 3 – 16.

¹¹ Хазарско-еврейские документы X века. Москва 2003. p. 73.

¹² Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Европы в эпоху средневековья. Москва 1981. p. 67.

¹³ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург 2003. p. 58-59.

szláv viszony meglehetősen sokrétű és ellentmondásos volt, bár a krónikák lapjaira legtöbbször csak a konfliktusok kerültek fel.

Visszatérve Északra, a Rusz tulajdonképpeni bölcsőjéhez, a szlávok vándorlása a VIII-IX. században elérte a Dvinát és a Volhovot, ahol finnugorokat (mint erről a Novgorod környékén bővelkedő finnugor szubsztrátumtoponímia tanúskodik)¹⁴ és – legalábbis a későbbi Sztaraja Ladoga környékén - skandináv szórványokat találhattak. Nem kizárt, hogy ezen északi szlávok (a szloven törzs tagjai) mellett balti (nyugati) szláv csoportok is a Volhov vidékére vetődhettek. Novgorod esetében régészeti, antropológiailag, sőt, nyelvészetileg is kimutatható egy balti, balti szláv réteg. Nem kizárt, hogy Novgorod első poszadnyikja, a legendás Gosztomiszl is valahonnan a balti térségből érkezett Holmgardr vidékére, leglábbis ha egyetértünk Gosztomiszl és a balti bodrics törzs vezéré, a frank krónikák lapjain a 840-es években feltűnő Gestimus (Goztomuizli) azonosításával.¹⁵ Talán a krivics törzssel azonosítható ez a balti (szláv) réteg, mivel a PVL a Duna vidékéről szétrajzó szláv törzsek között nem említi a krivicseket (a szloveneket viszont igen).

A Rusz kialakulásában természetesen a skandináv ruszok játszották a főszerepet. A VIII. század közepére datálható a skandináv Aldeigjuborg városának alapítása (amely később finnugor közvetítéssel Ladogaként lesz ismert). Innen indult – ahogy a PVL nevezi, a skandinávok kelet-európai elnevezését (varjag) felhasználva – a „varégoktól a görögökig” (a Finn-öböltől a Fekete-tengerig) vezető kereskedelmi út, amely lényegében a tengelyét alkotta a későbbi Rusznak. A skandinávok írásbeliségüket (futhark) is magukkal hozták Kelet-Európába, melynek emlékei előkerültek a térségből. Aldeigjuborg (Sztaraja Ladoga) volt a skandinávok első központja Kelet-Európában (Novgorod/Holmardr keletkezése a régészeti adatok alapján csak a X. századra datálható). A régészeti leletek alapján jól nyomon követhető, hogyan terjeszkedtek északról déli irányban a skandinávok: Aldeigjuborg és Novgorod (Holmgardr) után Gnyozdovó jelentette a „varégoktól a görögökig” vezető út fontos állomását (itt került elő Kelet-Európa legnagyobb skandináv nekropolisza), amely innen tovább haladt délre, Kijev érintésével, egészen a Dnyeper torkolatánál fekvő Berezany szigetéig, ahol Kelet-Európa egyetlen rúnairásos követ találták meg.

Az első „orosz”, rusz fejedelmek nevei is skandináv eredetűek, mint például Rurik (akit néhányan a frízföldi Darestadból ismert Rörikkel azonosítanak) és testvérei, Szineusz és Truvor¹⁶, Rurik utóda, Oleg, azaz Helgi (’szent’ - a középkori orosz tradícióban is fennmaradt

¹⁴ Конечкий В. Я. – Носов Е. Н. Загадки Новгородской округи. Ленинград 1985. p. 11.

¹⁵ Азбелев С. М. О Рюрике и Гостомысле // Новгородский исторический сборник 10. (20.) Санкт-Петербург 2005. p. 7 – 31.

¹⁶ Felmerült az is, hogy a Szineusz < óészaki *sine hus* ‘az ő nemzetsége’, és Truvor < óészaki *thru varing* ‘hű harcosa’ nevek skandináv szóösszetételek óorosz átíratai lennének. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград 1985. p. 212.

annak a nyoma, hogy Helgi-Oleg szakrális személy volt).¹⁷ Hogy a skandináv Helgi-Oleg fejedelem neve köré mennyi hagyomány csapódott, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a haláláról szóló legendás, és nyilvánvalóan skandináv párhuzamokkal rendelkező elbeszélés, ami a PVL-ben is olvasható.¹⁸

Maga a Rusz, rusz elnevezés is skandináv eredetű. Erre utal, hogy a finnek ruotsinak nevezik a svédeket. A rusz szó valószínű etimológiája a következőképpen vezethető le: óskandináv *ródr* ‘evezés’, óizlandi *rofs, ruþ* ‘harcosok, csapat’. Eredeti, skandináv jelentése valószínűleg ‘evezős csapat, harcosok’ lehetett, azaz elsősorban szociális terminusról van szó, amely azonban Kelet-Európában idővel etnikai és földrajzi jelentéstartalommal bővült.¹⁹ A Rusz földrajzi jelentése kezdetben csak Északra vonatkozott, Aldeigjuborg-Ladoga, Rosztov, Bjeloozero, Murom, Holmgardr-Novgorod környékére. Bár az orosz történettudományban erős pozíciókkal rendelkező antinormannista álláspont szerint, a rusz (*hrwsz*) ethnonym már a skandinávok előtt megjelent a Dnyeper vidékén, ennek kapcsán a 6. századi szír történetíró, Zakariás rhétor egyik utalását veszik alapul. A modern antinormannisták ma is úgy vélik, a skandinávok a Középső-Dnyeper vidékén találkoztak a rhosz ethnonymmal, melynek hordozói természetesen szlávok voltak.²⁰

Bár a PVL minden kétséget kizáróan Északhoz kapcsolja a rusz ethnonym geneziséét, tagadhatatlan, hogy amikor az írott forrásokban először megjelenik, annak van bizonyos déli vonatkozása. A népnév első biztos említése 839-hez kapcsolható, a Szent Bertin évkönyv egyik tudósításához (ebben a forrásban jelennek meg először egyébként 862-ben a magyarok is). A Bizáncon át Ingelheimbe érkező rusz követek - akik *eos gentis esse Suenorum*, azaz svédek nemzetiségéből valók – uralkodóját, mint ezt a forrásból megtudjuk, hakan, azaz kagán névvel illették, ami kétségtől török (jelen esetben kazár, esetleg avar?) eredetű méltóságnév – ismét csak a Rusz történetének “idegen” vonatkozásaira utalva (a kagán méltóságnév sokáig élt a Ruszban. Ilarion metropolita még a XI. század közepén is kagánnak nevezte Vlagyimir Szvjatoszlavics fejedelemet).

A “varégoktól a görögökig” vezető „dnyeperi” út mellett a skandináv ruszok egy másik, délre vezető útőeret is igénybe vettek, a Volgát. A Volga vidékén is erődök, ún. gorogyiscsék őrzik a skandinávok emlékét (Tyimerevszkoje, Mihajlovszkoje, Klescsin)²¹. A volgai ruszok

¹⁷ A normannkérdés az orosz történelemben I. Források. h. n. 2009. p. 204., Дубов И. В., Кирпичников А. М., Лебедев Г. С. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы. Москва 1986. p. 189 – 297. p. 195.

¹⁸ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX – XIV вв. Москва 1978. p. 185 – 187.

¹⁹ Дубов И. В., Кирпичников А. М., Лебедев Г. С. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы. Москва 1986. p. 189 – 297. p. 203-204.

²⁰ Толочко П. П. Древнерусская народность. Санкт-Петербург 2005. p. 88-98.

²¹ Дубов И. В., Кирпичников А. М., Лебедев Г. С. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и скандинавы. Москва 1986. p. 189 – 297. p. 206 – 215.

nyomai fennmaradtak a PVL-ben is, egy olyan rétegben, amely, nem kizárt, ősi skandináv elemeket tükröz.²² A 920-as években Ibn Fadlán is beszámolt a Volga mentén feltűnő ruszokról, s volgai ruszok hadjáratainak érzékletes leírását adja Jozsif kazár kagán X. századi levelezése is, megemlítve hogy, a kazárok számára nem kis erőfeszítést igényel a ruszok feltartóztatása a Volgán, meggátolva, hogy hajóikkal megjelenjenek a Kaszpin.

A skandináv jellegű gorogyiscsek mellett, azok közvetlen közelében keletkeztek a korai orosz városok: a Rurikovo gorogyiscse mellett Novgorod, a Szarszkoje gorogyiscse mellett Rosztov Velikij, Gnyozdovo mellett Szmolenszk.²³

Szinte jelképesnek is nevezhető, hogy az első cirill betűkkel írott orosz (keleti szláv) nyelvemlék éppen Gnyozdovóban került elő (*goroxyuua*), mintegy jelezve a skandinávok és a keleti szlávok összeolvadását.

Külön kell szólnunk Kelet-Európa meghatározó tényezői között a volgai bolgárokról is. A délről a Középső-Volga vidékére menekülő csuvasos török típusú nyelvet beszélő bolgárok első csoportjai már a VII. században megjelenhettek a későbbi Volgai Bulgária területén. Feltételezhető több migrációs hullám is, a X. századra azonban – a Kámától délre eső súlyponttal – kialakult a Volgai Bulgária területe, mely a teljes politikai önállóságot 965-ben, Kazária végleges porba hullása után nyerve el.

Volgai Bulgária jelentősége kettős. Egyrészt, miután a 920-as évek elején fölvtették az iszlámot – ezt talán a kazár függőség enyhítésére tett lépésként lehet értelmezni - e jelentős világvallás megjelent a Volga vidékén (az iszlám tehát előbb volt jelen „államvallásként” a későbbi Oroszország területén, mint a pravoszlávia), ahol az őslakos török ajkú népesség többsége ma is muszlim. A muszlim volgai bolgárok később a muszlim hit felvételét ajánlották Vlagyimirnak, aki azonban az ortodoxiát választotta. Másrészt ez az államalakulat jelentős városias, földműves²⁴ civilizációt hozott létre a Volga és a Káma mentén, s ez cáfolja azon kutatók véleményét, akik szerint a Rusz civilizációja azért volt unikális, mert Kelet-Európában ez volt az egyetlen olyan kultúra, amely képes volt az egykori Római Birodalom határain kívül egy városias civilizációt létrehozni.

A volgai bolgárok és a keleti szlávok (ruszok) kapcsolatát az orosz források általában konfliktusos viszonyként ábrázolják, főként a XII. század második felétől, amikor Vlagyimir nagyfejedelmei sorozatos katonai akciókat vezettek a Középső-Volga vidék, Volgai Bulgária ellen. A tatárjárást közvetlenül megelőző években még a ruszok és a volgai bolgárok harcai

²² Мельникова Е. А. Пути в структуре ментальной карты составителя Повести Временных Лет // Древнейшие государства Восточной Европы 2009. Москва 2010. p. 318-344., különösen: p. 333.

²³ Седов В. В. Становление первых городов в Северной Руси и варяги // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. Санкт-Петербург 1999. p. 206 – 210.

²⁴ Смирнов А. М. Волжская Болгария // // Степи Европы в эпоху средневековья. Москва 1981. p. 211.

töltötték meg a krónikák lapjait, mígnem 1236-ban a keletről feltűnő mongol fõrgeteg végleg le nem söpörte a térképrõl Volgai Bulgáriát.

Északon a finnugor népek alkottak „egységes” láncolatot Karéliától az Urálig. A finnugorok és a keleti szlávok között intenzív kapcsolatok alakultak ki, melyek már a középkorban egyes finnugor népek asszimilálódásához vezettek (merják, muromák). A finnugorok északkeleten jelentõs szerepet játszottak az orosz nép formálódásában is (V. O. Kljucsevszkij).²⁵

A keleti szlávok és a finnugorok kapcsolatában két északi centrum, Novgorod, majd késõbb Vlagyimir játszott fontos szerepet. Novgorod elsõként kezdte meg Észak, sõt az Urál kolonizációját, az elsõ novgorodi expedíciók már a XI. század végén elérték az Urálig (Jugriáig). A novgorodiak és az õslakos finnugorok népek („fehérszemû csúdok”) kapcsolata az északi orosz orális hagyományban is nyomon követhetõ.²⁶ De nemcsak „vidéken”, hanem magában Novgorod városában is megfigyelhetõ a finnugorok és a keleti szlávok együttélése, amirõl a nyírfakéreg levelek tanúskodnak. A novgorodi kolonizációtól eltérõ típusú lesz majd a késõbbieken során az erõs centralizmussal, militarizmussal jellemezhetõ vlagyimiri és moszkvai típusú expanzió.

A Rusz formálódásához tehát ezek a kapcsolatok is hozzájárultak. Hogy a Rusz esetében lehet-e államiságról beszélni, az külön téma tárgyát képezi. Mindenesre az orosz történetírásban azon elképzelések mellett, amelyek a Ruszban („Kijevi Ruszban”) nyugat-európai típusú, keresztény, feudális, és fõképp persze centralizált óorosz államot véltek felfedezni, létezik olyan álláspont is, amely szkeptikusan viszonyul az „egységes óorosz állam” elképzeléséhez.²⁷

²⁵ Ключевский В. О. Сочинения в 8 томах. Курс русской истории Ч. 1. Москва 1956. p. 295 – 304.

²⁶ Егге vonatkozóan: Криничная Н. А. Предания Русского Севера. Санкт-Петербург 1991.

²⁷ Пресняков А. Е. Княжеское право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Москва 1993. p. 58.